

IQON SHEVASIDA SO‘Z YASALISH XUSUSIYATLARI

Qurbonova Asal O‘tkirovna

Qarshi xalqaro universiteti filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi 1-kurs talabasi.

Murojat uchun Tel: (77) 314-21-17.

Gmail: qurbonovaasal979@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14879383>

Annotatsiya. Mazkur maqolada shimoliy o‘zbek o‘g‘uz guruhiga kiruvchi Iqon shevasining so‘z yasash tizimi, ayniqsa, –chi affiksining funksional xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Ushbu affiksning lug‘aviy va grammatik jihatdan qanday o‘zgarishlarga uchrashi, turli kontekstlarda qo‘llanishi va semantik yuklamalari yoritiladi. Shuningdek, maqolada –chi affiksining boshqa turkiy tillardagi o‘xshashliklari va farqlari ham tahlil qilinib, uning Iqon shevasidagi o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari sheva leksikasi va grammatikasining shakllanishi hamda rivojlanish tendensiyalarini tushunishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: adabiy til, sheva, Iqon shevasi, so‘z yasashi, yasovchi asos, yasovchi vositalar, affiks, yasama so‘z, morfologiya, so‘z yasash modellari, derivatsiya, funksional xususiyatlar, grammatik struktura,

FEATURES OF WORD FORMATION IN THE IQAN DIALECT

Abstract. This article provides a detailed analysis of the word formation system of the Iqan dialect, which is part of the Northern Uzbek Oghuz group, especially the functional features of the –chi affix. The lexical and grammatical changes of this affix, its use in different contexts, and its semantic load are discussed. The article also analyzes the similarities and differences of the –chi affix in other Turkic languages, and identifies its specific features in the Iqan dialect. The results of the research contribute to understanding the formation and development trends of the dialect's lexicon and grammar. *semantik tahlil, turkiy tillar, o‘zbek dialektologiyasi, leksik o‘zgarishlar, tarixiy-qiyosiy tahlil, fonetik o‘zgarishlar.*

Keywords: literary language, dialect, Iqan dialect, word formation, word-forming basis, word-forming means, affix, coined word, morphology, word-formation models, derivation, functional features, grammatical structure, semantic analysis, Turkic languages, Uzbek dialectology, lexical changes, historical-comparative analysis, phonetic changes.

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ДИАЛЕКТЕ ИКАН

Аннотация. В статье подробно анализируется система словообразования диалекта Икан, входящего в североузбекскую огузскую группу, в частности,

функциональные особенности аффикса -чи. Рассматриваются лексические и грамматические изменения этого аффикса, его использование в разных контекстах, его семантическая нагрузка. В статье также анализируются сходства и различия аффикса -чи в других тюркских языках, выявляются его специфические особенности в диалекте Икан. Результаты исследования способствуют пониманию тенденций формирования и развития лексики и грамматики диалекта.

Ключевые слова: *литературный язык, диалект, иконский диалект, словообразование, словообразовательная основа, словообразовательные средства, аффикс, вымышленное слово, морфология, словообразовательные модели, деривация, функциональные признаки, грамматическая структура, семантический анализ, тюркские языки, узбекская диалектология, лексические изменения, историко-сравнительный анализ, фонетические изменения.*

Kirish

O'zbek tilshunosligida dialekt va shevalarning tadqiq etilishi til taraqqiyoti va hududiy xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilining shimoliy lahjasi tarkibida o'g'uz guruhiga mansub Iqon shevasi alohida o'ringa ega bo'lib, u fonetik, leksik va grammatik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ushbu maqolada Iqon shevasida so'z yasaliş jarayoni, xususan, –chi affiksining funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. So'z yasalişhi til tizimining muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib, yangi leksik birliklarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Iqon shevasida -chi affiksi orqali hosil bo'ladigan so'zlarning tuzilishi, ularning adabiy til va boshqa turkiy tillardagi o'xshash hamda farqli jihatlari tadqiq etilishi zarur bo'lgan muhim masalalardan biridir. Ushbu maqolada Iqon shevasidagi so'z yasaliş modellari, yasovchi asos va yasovchi vositalarning tahlili orqali -chi affiksining semantik va grammatik funksiyalari yoritiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, dialektal tizimlarni o'rganish nafaqat o'zbek tilining hududiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi, balki uning umumturkiy tillar bilan bog'liqligini o'rganish, shevalar va adabiy til o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tushunishga ham xizmat qiladi. Shu bois, maqolada -chi affiksining Iqon shevasida qo'llanish xususiyatlari keng ko'lamda tahlil qilinadi.

Asosiy qism

O'zbek tili so'z yasaliishi masalalari tadqiqi dialektlarni or'ganish bilan uzviy bog'liqlikda kechadi, sababi o'zbek tili so'z yasaliishida yechimini topmagan ayrim masalalarni sheva ma'lumotlari asosida aniqlash mumkin. Shimoliy o'zbek shevalari guruhiga kiruvchi Iqon shevasida ham adabiy til va boshqa shevalar kabi barcha so'z turkumlarida so'z yasash imkoniyati mavjud. Affiksatsiya usulida so'z yasash hozirgi o'zbek tilida yasaliishning eng faol, eng mahsuldor usullaridan biri hisoblangani kabi mazkur shevada ham affikslar yordamida so'z yasash juda faol. Shevada so'z yasaliishi o'zbek adabiy tili bilan umumiylikka ega bo'lgani holda, o'ziga xos o'zgachaliklarga ham ega. Ushbu ishimizda shevada shaxs oti yasovchi -chi affiksining imkoniyatlari xususida fikr yuritishga harakat qilamiz. Iqon shevasiasda -či//čī juda faol, mahsuldor affiks bo'lib, polisemantik xususiyatga ega. Masalan: ma:l-či, qoj-či, jīlqī-či, suv-či, sū:t-či, dala-či, tā:girmān-či, tūnkā-či, tort-či, salat-či, palav-či, sīnīq-či, kāpčīk-či, sunnaj- či, paxsa-či, o:čaq- či, qīzīq-či, pitim-či, čaqīm-či, tō:māt-či, kino-či, kāmpjūtīr-či va hokazo. Shevada ham – či//čī affiksi orqali yasalgan shaxs oti o'zbek

tilining boshqa shevalari va adabiy tildagi kabi otning xilma-xil ma'nolarini hosil qiladi hamda bevosita yasalma asosning ma'nosi bilan bog'lanadi. Jumladan:

- shaxsning asosdan anglashilgan narsa bilan shug'ullanishini:
suvaqči, suvči, sū:tči, tūnkāči, ba:liqči, taqači, xīja:lči, kō:nči;
- ish-harakatni asosdan anglashilgan narsa vositasida bajarishini:
kāpčīkči, sunnajči, kāmpjūtīrči, kranči, trāktīrči, kāmbajči, ketmānči;
- asosdan anglashilgan narsani yaratish, yasash bilan shug'ullanishini o:čaqči, sandīqči, tilla:či, pīča:qči, beşikči;
- shaxsning kasb-hunar, turli mutaxassisliklar bo'yicha mashg'ul bo'lishini: ma:lči, qo:jči, jīlqīči, su:vči, sū:tči, oqtu:či, samsači, qa:γunči, šašlikči, rāsmči, sīnīqči kabi;
- shaxsning biror belgi, holat, xususiyati bilan ajralib turishini:
kā:kči, a:rasči, tō:mātči, ča:qīmči, pitimči, mīsqalči (kishilardagi turli xususiyatlarni (salbiy) yoki tug'ma nuqsonlarni kamsitib, laqab qo'yuvchi) kabi boshqa juda ko'p ma'nolarni anglatgan otlar yasaydi. Shu bilan birga, o'zbek tilining boshqa shevalari va adabiy tilda shaxs oti yasovchi qo'shimchalar: -dosh, -gar, (-kar), -kor, -bon, -dor, -shunos, -furush, -boz, -xo'r, -paz, -soz, -do'z, -kash, -xon, -go'y, -navis, -parast affikslari orqali hosil qilinsa

[Sapayev, 2009: 49], mazkur shevada ushbu affikslarning soʻz yasash darajasi juda past, hatto, -navis, -shunos, -soz, -xon, -dor, -parvar, -goʻy kabi yasovchi (affiksoid)lar umuman, qoʻllanmaydi.

Shevada -či//čī affiksi bilan yasalgan shaxs otlari haqida gap borar ekan, quyidagi holatlarni ham taʼkidlab oʻtish lozim, yaʼni tojik tilidan oʻzlashgan -paz, -doʻz, -soz, -kash, -furosh kabi yasovchilar oʻrnida ham -či//čī affiksi qoʻllanadi. Masalan: – kash (tojikcha kashidan – «tortmoq» feʼlidan). Shaxsning yasash asosi ifodalagan narsa bilan shugʻullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatuvchi ot yasalsa: suratkash – rasmči, paxsakash – paxsači kabi. -paz (tojikcha puxtan «pishirmoq» feʼlidan). Taom nomlarini bildiruvchi soʻzlarga qoʻshilib, shaxsning shu ovqatni pishirish, tayyorlash bilan shugʻullanishini anglatgan ot yasaydi: oshpaz, kabobpaz, somsapaz kabi, ammo mazkur shevada -paz affiksi oʻrnida ham -chi affiksi qoʻllanib, oshpaz – pala:vči (palovchi toʻy, xudoy, xatim kabi katta yigʻinlarda osh tayyorlashni kasb qilgan kishi), kabob-paz – shashlikči, somsa-paz – samsači, pishiriqlar tayyorlovchi-tortči, salatlar tayyorlovchi –salatči tarzida ifodalanadi. Shaxsning kasb-hunarini bildiradigan ot yasovchi –gar (-kar)affiksi oʻrnida ham –či affiksi qoʻllanib, zar-gar leksemasi oʻrnida tilla:či soʻzi qoʻllanadi.–soz (tojikcha soxtan – «yasamoq» feʼlidan). Yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: soatsoz – sā: ātči kabi.– doʻz (tojikcha doʻxtan – «tikmoq» feʼlidan). Yasash asosi anglatgan narsani tikish, yaratish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: mahsidoʻz – mā:ssiči, etikdoʻz – ö:tikči, kashtadoʻz – xīja:lči kabi. – kash (tojikcha kashidan – «tortmoq» feʼlidan). Shaxsning asosdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanishini, ish-harakatning shu orqali bajarilishini anglatadigan ot yasaydi: suratkash – rā:smči, paxsakash – pa:xsači kabi.– furosh (tojikcha furoʻxtan – «sotmoq» feʼlidan) affiksoid asosida ifodalangan narsani sotish bilan shugʻullanuvchi shaxs oti yasaydi: nosfurosh– na:sbajči, pistafurosh – pistāči, terifurosh – tā:riči kabi.Demak, shevalarda, xususan, Iqon shevasida oʻzbek adabiy tilidagi soʻz yasovchilarning barchasi ham funksional emas, balki aksariyat soʻz yasovchilarning funksiyasini ham –či//čī affiksi bajarishi mumkin. Bunday oppozitiv variantlar boshqa asos va affikslarda ham qayd qilinadi. Ular toʻgʻrisida keyingi ishlarda fikr yuritiladi.

Xulosa

Mazkur maqolada Iqon shevasida soʻz yasaliş jarayoni, xususan, – chi affiksining funksional xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, – chi affiksi Iqon shevasida asosan kasb-hunar, nisbat va belgi bildiruvchi yasama soʻzlar hosil qilishda faol qoʻllanadi. Ushbu affiksning adabiy til va boshqa turkiy tillardagi qoʻllanilish xususiyatlari bilan qiyosiy tahlili uning Iqon shevasiga xos oʻziga xosliklarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida – chi affiksining semantik va grammatik jihatdan keng qamrovli ekanligi aniqlandi. U faqatgina soʻz yasash funksiyasini bajarib qolmay, balki ayrim holatlarda nutq davomida maʼnoviy kuchaytiruvchi yoki taʼkidlovchi vazifani ham oʻtaydi.

Shuningdek, bu affiksning Iqon shevasidagi qoʻllanilishi adabiy tilga nisbatan baʼzi farqlarga ega boʻlib, bu shevaning oʻziga xos morfologik tizimini belgilaydi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Iqon shevasida soʻz yasash tizimi mintaqaviy xususiyatlarni oʻzida aks ettirgan boʻlib, u adabiy til bilan oʻzaro bogʻliqlikda rivojlangan. Kelgusida ushbu shevaning boshqa soʻz yasovchi affikslari va ularning qoʻllanilishi boʻyicha kengroq tadqiqotlar olib borish, uning tarixiy taraqqiyoti va umumturkiy til tizimidagi oʻrnini aniqlash muhim ilmiy ahamiyatga ega boʻladi.

REFERENCES

1. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2009. – B. 48-49.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B, Boqiyeva G. va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.